

Individuele beeldende therapeutische observatie en beschrijvende diagnose in het basisonderwijs voor leerlingen tussen zes en twaalf jaar ter verheldering van de zorg-, en ondersteuningsbehoefte van de leerling op fysiek, zintuiglijk, emotioneel, sociaal en cognitief ontwikkelingsgebied.

AUTEURS: Marlon Gering, Karin Nijhoff, Mariëlle Koenders, Janine Mickers, Carla Kivits, 2021

Context: Het basisonderwijs.

Probleemomschrijving

Met de invoering van het passend onderwijs zijn scholen verplicht een passende onderwijsplek te bieden aan leerlingen met een extra ondersteuningsbehoefte op cognitief en/of sociaal-emotioneel gebied (Onderwijsraad, 2014). De ervaring van de auteurs van dit product leert dat de zorg- en adviesteams (ZAT) de extra ondersteuningsbehoefte van de leerling niet altijd goed in beeld krijgen. De zorgleerling valt op in de klas en/of school, doordat hij/zij aanzienlijk meer zorg en aandacht nodig heeft dan de overige leerlingen van de groep (Van Dijk, Verheul & Klompe in Smeets, Van der Veen, Derriks & Roeleveld, 2007). Het onderwijs heeft een ruim aanbod op het gebied van didactische ondersteuning en observatie instrumenten. Wanneer de leerling op verschillende gebieden (fysiek, zintuiglijk, emotioneel, sociaal en cognitief ontwikkelingsgebied) problemen laat zien, is er een gebrek aan een diagnostisch middel dat aansluit bij de belevingswereld van de leerling en tegelijkertijd naar de leerling in zijn geheel kijkt. De gerichtheid op de didactische en cognitieve ontwikkeling en de beperkte mogelijkheden aan diagnostiek kan leiden tot handelingsverlegenheid bij de leerkracht en/of een belemmering in de ontwikkeling van de leerling. Met behulp van dit observatieproduct worden de belemmerende en bevorderende factoren die beschreven zijn in het Ontwikkelingsperspectief (OPP) verder onderzocht en in beeld gebracht. Dit zorgt ervoor dat de zorg-, en ondersteuningsbehoefte van de leerling op fysiek, zintuiglijk, emotioneel, sociaal en cognitief ontwikkelingsgebied wordt verhelderd aan de hand van beeldende observatie en diagnostiek.

Probleem

Het gebrek aan goede diagnostische middelen om de ondersteuningsbehoefte op fysiek, zintuiglijk, emotioneel, sociaal en cognitief ontwikkelingsgebied van de leerling in kaart te brengen.

Gevolgen

Wanneer de observatie middels dit observatieproduct uitblijft heeft dat gevolgen op drie niveaus:

- Microniveau: de zorg-, en ondersteuningsbehoefte van de leerling komt onvoldoende in beeld en mogelijke daaropvolgende interventies en/of behandelingen blijven uit;
- Mesoniveau: er zijn risico's op het gebied van schoolgang in verband met verzuim, er kunnen moeilijkheden ontstaan of voortduren in contact met leeftijdsgenootjes en/of een belast gezin/systeem. Uit onderzoek blijkt dat thuiszitters gemiddeld last hebben van drie verschillende problemen tegelijkertijd. Deze problemen hebben verschillende factoren, zoals psychische problemen, gedragsproblemen, thuis problematiek en lage of hoge begaafdheid (Van Eekelen, 2010);
- Macroniveau: er zijn risico's in de aansluiting op voortgezet en vervolg onderwijs. Daarnaast is er een verhoogde kans op criminaliteit, verslaving en psychische problematiek (Leeftink & Deen, 2018).

Doelgroep

De beeldend therapeutische observatie en beschrijvende diagnostiek is bestemd voor leerlingen tussen de zes en twaalf jaar in het basisonderwijs waarbij de zorg-, en ondersteuningsbehoefte van de leerling onvoldoende helder is. Het kan zijn dat de leerling al eerder is gediagnosticeerd en de leerkracht desondanks handelingsverlegenheid ervaart in de begeleiding en/of signaleert dat de leerling belemmerd wordt in zijn of haar ontwikkeling.

Indicaties

Een leerling vertoont opvallend gedrag waarvan gedacht wordt dat het te maken kan hebben met een belemmering op één of meerdere van de ontwikkelingsgebieden. Opvallend gedrag kan zijn verlegenheid, boosheid, teruggetrokken gedrag, laag zelfbeeld, woede aanvallen, (faal)angst, en/of fysieke onrust. Het gedrag dat de leerling laat zien is een signaal dat er mogelijk meer aan de hand is.

Contra-indicaties

- Geen

Verwijzing

De leerkracht (ondersteund door de intern begeleider) verwijst in samenwerking met het ZAT de leerling door naar een beeldend therapeut. Het ZAT indiceert de beeldende observatie. Ouders geven hiervoor schriftelijke toestemming.

Doelen:

Hoofddoel

Aan het einde van het observatietraject is de zorg- en ondersteuningsbehoefte van de leerling in beeld gebracht en zijn daaruit voortvloeiende adviezen en mogelijke vervolgstappen geformuleerd.

Subdoelen

- Wanneer dit observatieproduct is doorlopen, is de zorg- en ondersteuningsbehoefte op fysiek, zintuiglijk, emotioneel, sociaal en cognitief ontwikkelingsgebied beschreven;
- Wanneer dit observatieproduct is doorlopen, zijn de belemmerende en beschermende factoren benoemd in een beschrijvende diagnose;
- Leerkracht en ouders hebben na afronding van het observatieproduct concrete tips en adviezen ontvangen hoe de ontwikkeling van de leerling positief gestimuleerd kan worden;
- De leerling heeft na afronding van het observatieproduct een kort verslagje met foto's van het proces en tips en tops voor zichzelf;
- Mogelijke vervolgstappen (behandeling, coaching en/of andere vormen van ondersteuning) zijn geformuleerd.

Beschrijving van het observatieproduct

Architectuur van het observatieproduct

- Intakegesprek (ouders, leerkracht/intern begeleider, eventueel in aanwezigheid van de leerling, afhankelijk van wens en/of leeftijd)
- Vier individuele beeldende observatiesessies van 45 minuten (wekelijks);
- Eindgesprek beschrijvende diagnostiek met ouders en leerkracht (schriftelijk en/of mondeling) eventueel in aanwezigheid van de leerling, afhankelijk van wens en/of leeftijd;
- Eindgesprek met de leerling, waar tips en tops besproken worden aan de hand van het fotooverslag;
- Waar nodig volgt een behandeladvies voor de leerling aan ouders en de leerkracht (schriftelijk en/of mondeling).

Inhoud van het observatieproduct

Tijdens de observatiesessies observeert de beeldend therapeut de interactie van de leerling met het materiaal, het contact van de leerling met de beeldend therapeut, het werkproces van de leerling en het eindproduct. Het theoretische raamwerk (zie schematische weergave in Figuur 1) van het Expressive Therapies Continuum (ETC) biedt handvaten voor een beeldende observatie (Hinz, 2009).

De eerste observatie staat in het teken van kennismaking en het bieden van veiligheid. Daarom biedt de beeldend therapeut een gestructureerde werkvorm aan en worden er materialen bruikbaar voor het platte vlak ingezet. Een voorbeeld van zo'n werkvorm is 'teken je naam en versier het papier zoals jij wil', waarbij de leerling de keuze heeft uit diverse (teken)materialen. De ervaring van de auteurs van dit product leert dat het werken met leerlingen met een verhoogde spanning gebaat zijn bij enigszins gestructureerde werkvormen, wat kan leiden tot meer rust en verbeterde aandacht regulatie. Naarmate de observatiesessies vorderen en de beeldend therapeut meer zicht heeft gekregen op de mogelijkheden van de leerling, kan de leerling meer gevolgd worden in zijn/haar beeldende initiatieven.

Tijdens de tweede, derde en vierde observatiesessies worden er werkvormen en materialen aangeboden binnen de verschillende componenten van ETC (zie schematische weergave in Figuur 1), zodat er een duidelijk beeld ontstaat van de belemmerende en bevorderende factoren binnen de verschillende ontwikkelingsgebieden. Beeldende materialen, werkvormen en technieken worden gericht ingezet zodat ze passend zijn binnen een component van het ETC. Dit houdt in dat er gekeken en afgestemd wordt op welke manier de leerling informatie verwerkt. Indien het binnen de mogelijkheden van de leerling ligt kan de leerling gevolgd worden in zijn of haar materiaalkeuze en gehanteerde werkvorm. De werkvormen onderscheiden zich in lage en hoge complexiteit met veel of weinig structuur. Mogelijke werkvormen zijn een fantasievogel met pastelkrijt, de vier basisemoties in klei, samen tekenen (op de vloer), vrij werk met verf, collages maken en kleuren mengen. Bronnen die de beeldend therapeut kan raadplegen zijn het eindproduct 'Werkvormen in een raamwerk Expressive Therapie Continuum' van Tesselaar (2018) en de databank Beeldende werkvormen van de Nederlandse Vereniging voor Beeldende Therapie (<https://nvbt.databankwerkvormen.nl>).

Creatief	
cognitief	symbolisch
<i>abstract denken, plannen, stap voor stap werken overzicht</i>	<i>inzicht ontwikkelen</i>
perceptie	affectie
<i>tactiele en visuele taal gebruiken, vanuit kleur/materiaal kijken naar het werk</i>	<i>emoties ervaren en uiten</i>
kinesthetisch	sensorisch
<i>actie, handelen, ritme</i>	<i>energie ontladen, ruimte innemen, lichamelijke inzet</i>

Figuur 1 - Schematische weergave van het ETC (Hinz, 2009).

Ondersteuningsbehoefte op gebied van:	Belemmerende factoren	Beschermende factoren
Motorisch/fysiek		
Zintuiglijk/sensorisch		
Emotioneel/affectief		
Sociaal/interactie met beeldend therapeut		
Cognitief/rationeel		

Figuur 2 - Notitie raamwerk van de beeldende observatie.

Na de vier observatiesessies schrijft de beeldend therapeut een observatieverslag waar de belemmerende en beschermende factoren op de verschillende ontwikkelingsgebieden verwoord worden, zie Figuur 2 voor een schematische weergave. De beeldend therapeut geeft tips en adviezen ten aanzien van het OPP.

Na het eindgesprek wat gevoerd is met ouders (en leerkracht / intern begeleider) is er een laatste gesprek tussen leerling en beeldend therapeut. Dit gesprek staat in het teken van afronding en afscheid nemen. De leerling krijgt een verslagje mee met daarin foto's van de gemaakte werkstukken. Samen met de beeldend therapeut kan de leerling op zijn/haar niveau reflecteren en mentaliseren over het eigen (beeldend) handelen. De beeldend therapeut deelt, afgestemd op het niveau van de leerling, zijn of haar bevindingen in termen van tips en tops. Wanneer er vervolgstappen gezet gaan worden naar een therapeutische behandelsetting, dient dit gesprek als overgang van de observatieperiode naar behandelperiode.

Rol van de vaktherapeut

De basishouding van de beeldend therapeut is vooral gericht op het creëren van een veilige en voorspelbare omgeving. De houding van de beeldend therapeut is open, observerend, uitnodigend, structurerend en stimulerend. Zodoende staat de beeldend therapeut naast de leerling en kijkt en beweegt mee of biedt juist houvast waar de leerling dit verliest en geeft de beeldend therapeut woorden waar de leerling dit (nog) niet kan (Schweijzer et al., 2009).

Materialen

De beeldend therapeut beschikt over een breed scala aan materialen voor werken op het platte vlak als ook voor ruimtelijke technieken. De materialen variëren van vloeibaar naar weerbaarstig.

Theoretische onderbouwing van het observatieproduct.

Factoren die het probleem kunnen veroorzaken.

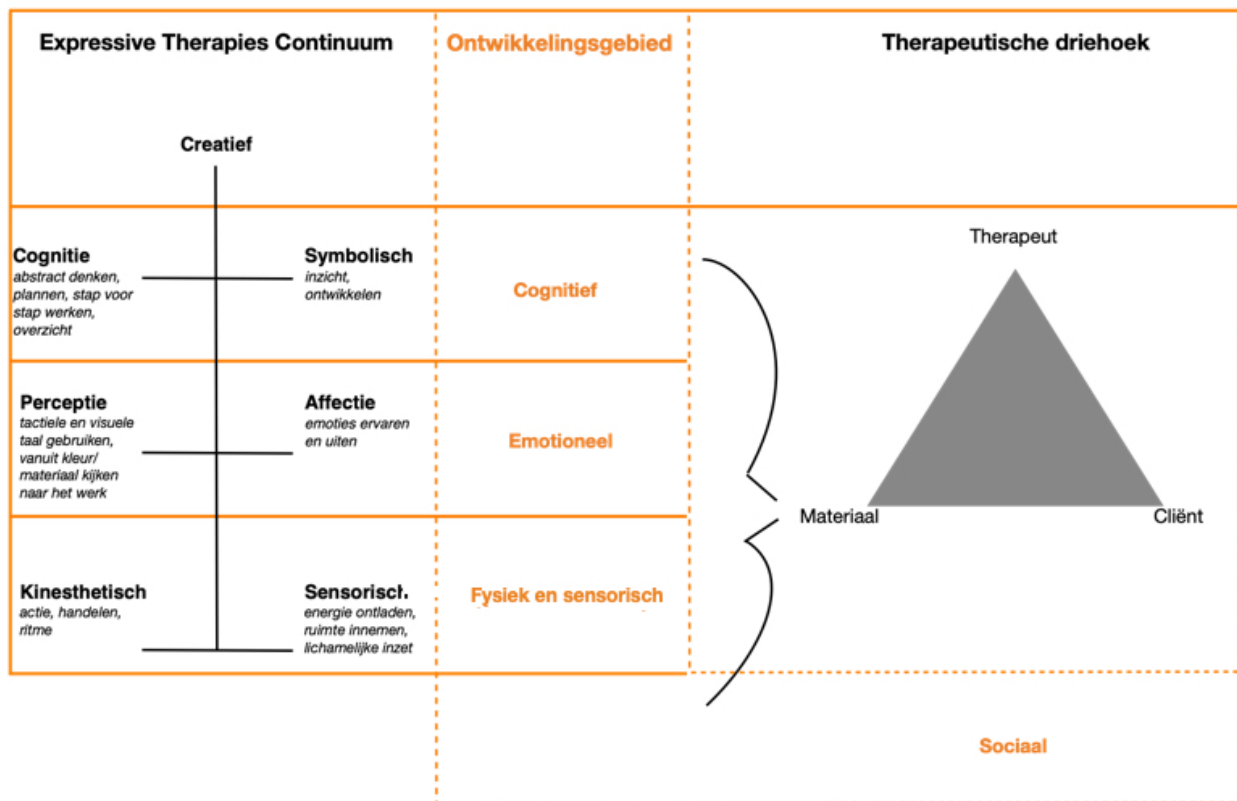
Op de scholen waar de auteurs werkzaam zijn blijkt dat diagnostische middelen vooral gericht zijn op de didactische en cognitieve aanpak en minder op de gehele ontwikkeling van de leerling. Het is de ervaring dat deze diagnostische middelen maar deels de extra ondersteuningsbehoefte van de leerling in kaart brengen.

Factoren die door middel van de interventie aangepakt worden.

De interventie is erop gericht om de zorg-, en ondersteuningsbehoefte van de leerling in beeld te brengen door de fysieke, zintuiglijke, emotionele, sociale en cognitieve ontwikkelingsgebieden beeldend te onderzoeken. De ontwikkelingsgebieden worden beeldend onderzocht via het theoretisch raamwerk van het ETC. Het beschrijven van belemmerende en bevorderende factoren per ontwikkelingsgebied geeft enerzijds zicht op waar meer begeleiding en/of behandeling nodig is, anderzijds welke talenten en interesses de leerling heeft (bevorderende factoren). De auteurs van dit product zien dat leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften vaak talenten hebben, waarmee hun beperking (deels) is te compenseren.

Theoretische verantwoording

Beeldend vormgeven is nauwelijks mogelijk zonder emotionele betrokkenheid, omdat er voortdurend persoonlijke keuzes worden gemaakt om zo tot eigen verbeelding te komen (van Onna & Jacobse, 2013). Het ETC is een hiërarchisch raamwerk dat handvaten biedt de leerling te observeren. Volgens het ETC weerspiegelt het functioneren in het beeldend werken de manier waarop de leerling denkt, voelt en handelt in het dagelijks leven (Fikke, Pénczes & Van Hooren, 2017). Het ETC is gebaseerd op de ontwikkelingspsychologie dat zich richt op groei, verandering en stabiliteit van conceptie tot adolescentie (Feldman, 2009). Het uitgangspunt van het ETC is dat bij het proces van beeldend werken verschillende informatieverwerkingsprocessen betrokken zijn, De informatieverwerkingsniveaus beginnen bij het pre-verbale kinetisch-sensorisch niveau tot het meest complexe niveau van informatieverwerking: het cognitief-symbolische niveau (Fikke, Pénczes, & Van Hooren, 2017). Op elk component wordt de informatie op een andere manier verwerkt. Met gebruik van het ETC kan geobserveerd worden hoe de leerling zichzelf vormgeeft, binnen welk component hij/zij graag werkt, hoe hij/zij omgaat met het materiaal, keuzes maakt, thema's uitwerkt, hoe de leerling in relatie treedt met zijn/haar omgeving en hoe het ETC en de ontwikkelingsgebieden een samenhang vormen (Hinz, 2009; Visser, 2009). Het creëren van beeldend werk maakt dit letterlijk zichtbaar en door de gerichtheid op de interactie (therapeutische driehoek, zie Figuur 3 op p.5) worden de belemmerende en bevorderende factoren van de leerling zichtbaar.

Figuur 3 - Samenhang tussen het ETC, de ontwikkelingsgebieden en de therapeutische driehoek.

Vaktherapeutische observatievisie

Kinderen met ontwikkelingsproblematiek of stagnaties kunnen vaak niet verwoorden wat er in hen omgaat, waardoor verbaal reflecteren op zichzelf en anderen lastig kan zijn (Willemars & Schoot, 2013). Beeldende therapeutische observatie maakt het mogelijk hier een brug te leggen. Wat niet verwoord kan worden wordt wel zichtbaar en tastbaar in beeldend werk (Schweizer, 2001). Aan de beeldend therapeut de taak om samen met de leerling hieraan betekenis te geven. Hierdoor kan er, met een bepaalde mate van waarschijnlijkheid, een helder beeld gegeven worden over de bevorderende en belemmerende factoren van de leerling.

Werkzame elementen op grond van praktijkervaring

De ervaring van de auteurs van dit product geeft aan dat individueel beeldend werken met kinderen een speelse, laagdrempelige ingang is om de ontwikkelingsniveaus van de leerling in zowel bevorderende als belemmerende factoren te kunnen beschrijven. De beeldende werkstukken zijn een concreet resultaat van de interactie tussen de leerling, het materiaal en de beeldend therapeut. Kenmerkend voor spel is dat fantasie en verbeelding hun gang mogen gaan waarbij er een zeer grote mate van vrijheid is (Huizinga, 2009).

Randvoorwaarden en kosten

Uitvoering

De interventie wordt aangeboden binnen het basisonderwijs, in een ruimte/lokaal waar ongestoord gewerkt kan worden. Naast de benodigde beeldende materialen zijn er tafels en stoelen aanwezig en is aanwezigheid van stromend water wenselijk.

Opleiding en competenties

Bachelor opgeleid beeldend therapeut met kennis van het ETC, ingeschreven bij Register Vaktherapie of met ruime ervaring als beeldend therapeut. Van belang is dat de beeldend therapeut ervaring heeft met het werken met kinderen en met het werken op een school.

Kosten interventie

De uren van de beeldend therapeut (4 x 60 minuten, waarvan 45 minuten directe en 15 minuten indirecte tijd per sessie, 2 x 45 minuten intake en eindgesprek, 1x 30 minuten eindgesprek met de leerling, 1 x 60 minuten schrijven eindverslag) en de (beeldende) materiaalkosten.

Subtype

Voor de auteurs van dit product is het nog onbekend of het observatieproduct in de huidige vorm toepasbaar zou kunnen zijn voor meerdere doelgroepen. Dit heeft nader onderzoek nodig.

Ontwikkelingsgeschiedenis

Relevantie

Het observatieproduct is relevant voor de doelgroep, gezien er een tekort aan diagnostische middelen is, die aansluiten bij de belevingswereld van de leerling en tegelijkertijd naar de leerling in zijn geheel kijkt.

Betrokkenheid van de doelgroep

Vanuit vooronderzoek zijn de overeenkomsten en kwaliteiten van de werkwijzen uit de praktijk van de auteurs van dit product besproken en nader onderzocht, zowel in de theorie als in de praktijk. De gezamenlijke ervaring en opgedane kennis is gekoppeld aan theorie en zo gebundeld tot dit observatieproduct. Vervolgens is het product toegepast op de doelgroep en zijn ervaringen van verwijzers, ouders en leerling opnieuw verwerkt.

Literatuur

- Eekelen, J. van (2010). *Thuiszitters, sneller terug naar school. Bevindingen dossieronderzoek thuiszitters 2010*. Arnhem: Ingrado. Verkregen van https://ingrado.nl//media/files/kennisbank/participatie_in_het_onderwijs/thuiszitters/literatuur_en_onderzoek1a%20Thuiszittersonderzoek%202010.pdf
- Feldman, R. S. (2009). *Ontwikkelingspsychologie*. Benelux: Pearson Educatie.
- Fikke, D., Pénczes, I. & Hoorn, S. van (2017). Het Expressive Therapies Continuum: Een theoretische raamwerk voor beeldende therapie. *Tijdschrift voor vaktherapie*, 13(2), 2-9.
- Hinz, L. (2009). *Expressive therapies continuum: A framework for using art in therapy*. New York, NY: Routledge.
- Huizinga, J. (2009) *Homo Ludens. Proeve ener bepaling van het spelelement der Cultuur*. Amsterdam: University Press.
- Leeftink, M. & Deen, C. (2018). *Hoe ervaren de samenwerkingsverbanden passend onderwijs de samenwerking met de gemeente en de jeugdhulpinstellingen*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut NJI. Geraadpleegd op 31, 05,2019 https://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Publicatie-NJi/Hoe-ervaren-de-samenwerkingsverbanden-passend-onderwijs-de-samenwerking-met-gemeenten-en-jeugdhulpinstellingen_pdf.pdf
- Onderwijsraad (2014). *Samen voor een ononderbroken schoolloopbaan*. Den Haag: Onderwijsraad. Verkregen van <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/2014/samen-voor-een-ononderbroken-schoolloopbaan/item7174>
- Onna, J. van, & Jacobse, A. (2013). *Laat maar zien. Didactiek voor beeldend onderwijs*. Groningen/ Utrecht: Noordhoff.
- Schweizer, C. (2001). *In beeld: Doelgerichte behandelmethoden van beeldende therapeuten*. Houten/ Diegem: Bohn Stafleu Van Loghem.
- Smeets, E., Veen, I. van der, Derriks, M. & Roeleveld, J. (2007). *Zorgleerlingen en leerlingenzorg op de basisschool*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut. Nijmegen: ITS-Radboud Universiteit Nijmegen.
- Tesselaar, J. (2018). *Werkvormen in een raamwerk. Expressive Therapies Continuum*. (praktijkgericht onderzoek). Amersfoort: Hogeschool Utrecht en Amersfoort.
- Visser, H. (2009). Fundamentele vaardigheden. In C. Schweizer (Red.), *Handboek Beeldende therapie Uit de verf* (pp. 78-131). Houten, Nederland: Bohn Stafleu van Loghem.
- Willemars, G., & Schoot, T. (2013). *Beeldend therapeutische interventies in het kinderwerk in een 'aandachtsbuurt'*. Opgevraagd van <https://kenvak.nl/wp-content/uploads/2014/11/Participierend-Actiegericht-Onderzoek-Beeldende-therapie-in-het-kinderwerk-definitieve-versie.pdf>